

AZERBAJCAN VE ALMANYA'NIN BÖLGESEL KALKINMA POLİTİKALARININ KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ

Elman MURADOV*

ÖZET

Günümüzde bölgelerarası gelişmişlik farkları, dünyanın çoğu yerinde en önemli sorunlardan biri olarak dikkat çekmektedir. Sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi bakımından gelişmiş ve az gelişmiş ülkeler olduğu gibi, ülkelerin kendi içinde de görece olarak gelişmiş ve az gelişmiş bölgeler bulunmaktadır. Ülke içindeki bu gelişmişlik farkları pek çok sosyal ve ekonomik sorunlara neden olmakta ve bu nedenle ülke genelinde bölgeler arasındaki farklılıkları azaltmaya yönelik büyük uğraşlar verilmektedir.

Nitekim 1991 yılında bağımsızlığını kazanması ile birlikte Azerbaycan'da da derinleşen bölgeler arasındaki gelişmişlik farklılıklarının azaltılmasına yönelik kalkınma politikalarının ülkenin ekonomik politikasında özel önemi olmuştur. Bu bağlamda 2004-2008 yılları arasında Azerbaycan bölgelerinin ekonomik ve sosyal kalkınması programı uygulanmış, 2009 yılından itibaren ise ikinci program yürürlüğe konmuştur. Bölgeler arasındaki gelişmişlik farklılıklarının azaltılması yönünde Almanya gibi bu konuda deneyimli ülkelerin tecrübeleri göz önüne alınması gerekmektedir. Bu çalışmanın temel amacı da Azerbaycan'da mevcut bölgesel yapının tarihsel irdelenmesi, bu konuda Almanya'nın tecrübesinin de göz önünde bulundurularak, Azerbaycan için bir kalkınma modelinin sunulmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Bölgesel Kalkınma, Bölgesel Gelişmişlik Farkları, Bölgesel Politika, Azerbaycan, Almanya.

JEL Sınıflaması: O18, R11

COMPARATIVE ANALYSIS OF REGIONAL DEVELOPMENT POLICIES OF AZERBAIJAN AND GERMANY

ABSTRACT

Currently, development differences between regions are considered to be one of the most important problems all over the world. There are social-economic developed and developing countries, as well as relatively developed and less developed regions inside the countries. Development differences of this kind inside the country cause a number of social and economic problems. Due to this many efforts are made to address these issues.

In this regard, during the time of gaining independence in 1991, Azerbaijan made the course of narrowing the development gap between regions one of the most important issues in its economic development policy. Hence, in Azerbaijan the program of the social and economic development of the regions was drawn up between 2004 and 2008; moreover in 2009 the implementation of the second program was launched. In the issue of addressing the problem of narrowing development gap between regions it is essential to benefit from the relevant experience of the leading countries, such as Germany. The main purpose of this work is to present the development model especially for Azerbaijan to comprise in it the analysis of the current historical structure of Azerbaijan regions and Germany's experience.

Keywords: Regional Development, Differences Between Regions, Regional Policy, Azerbaijan, Germany.

JEL Classification: O18, R11

* Ekonomi ve Ticaret Ateşesi, Azerbaycan Berlin Büyükelçiliği, elmanmuradov@hotmail.com

GİRİŞ

Dengeli ve devamlı ekonomik kalkınma, tüm ülkelerin ulaşmak istedikleri amaçlardan biridir. Bu amaca ulaşmak için yapılması gerekenlerin başında ise ülkenin mevcut kaynak ve imkânlarını en verimli şekilde kullanmak geliyor. Hemen her ülkede doğal bir merkez etrafında yoğunlaşan ekonomik ve sosyal faaliyetler, bölgelerarası gelişme farklılıklarını ortaya çıkarmış ve büyük dengesizlikler yaşanmasına neden olmuştur. Bu süreç, bölgelerin ekonomik etkinliklerini, nüfus dağılımını, kentlerin, çevrenin ve doğal dokunun bütünlüğünü bozmuş, kalkınmanın ekonomik ve sosyal maliyetlerini yükseltmiş ve bütün bunlar daha ileri gelişmeye imkân vermeyen tikanıklıklara yol açmıştır (Arslan, 2005).

Tarihi süreç içinde bakıldığında, iktisadi faaliyetlerin belli mekânlarda yoğunlaşması ve buna bağlı olarak bölgeler ve ülkeler arası ekonomik gelişmişlik farklarının varlığı çok öncelere uzanan eski bir olgudur. Söz konusu yoğunlaşmayı, çoğunlukla mekânsal olarak yerleşik bulunan belli olumlu faktörlerin/koşulların şekillendirdiğini görmekteyiz (Pirili, 2011). Coğrafi konum, doğal kaynaklar ve kalkınma sürecine yön veren ekonomik faktörlerin ülke mekânı üzerinde farklı yoğunluklardaki dağılımı bölgelerarası gelişmişlik farklılıklarının ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

Görelî yoksul ülkelerin ya da bölgelerin büyüme oranlarının, zamanla daha zengin olanlarının büyüme oranlarına ulaşip ulaşamayacağı sorusu ekonomi literatüründe tartışılan önemli konulardan biri haline gelmiştir. Ekonomik gelişme farklarının ortaya çıkması ve etkileri ile ilgili çalışmalar, konuyu yakınsama (convergence) ya da uzaksama (divergence) açısından ele almaktadırlar. Yakınsama, “tek bir noktaya eğilim gösterme”, “gittikçe daha benzer hale gelme” ya da “süreç içinde özdeşleşme” eylemi ya da durumu olarak ifade edilebilir. Yakınsama yaklaşımında faktör verimlilikleri, ücretler ve sermaye yoğunluğu gibi unsurlarda yaşanan uyum süreci, farklı ülke ya da bölgeleri gelişme açısından zamanla aynı seviyeye getirmektedir. Uzaksama terimi ise yakınsama terimi ile karşıt bir anlama sahiptir. Uzaksama yaklaşımı dışsallıklar, artan ölçek getirileri ve ulaştırma masrafları gibi nedenlerle gelişmenin hiçbir zaman her bölge için aynı seviyeye ulaşmayı mümkün kılmayacağını ileri sürer (Kızıltan, 2007).

Bölgesel kalkınma konusunda iktisat literatüründe birçok kuram bulunmaktadır. Bu kuramlar, kimi zaman birbirlerine rakip kimi zaman da birbirlerini tamamlar niteliktedir. Hiç kuşkusuz iktisadi kuramlar içerisinde bilinen ve bölgesel planlama çalışmalarında kullanılan yaklaşımlardan biri, Perroux tarafından ortaya atılan büyüme kutupları (growth poles) kuramıdır. Perroux’ya göre iktisadi mekân, bir firmanın ya da endüstrinin alıcı ve satıcıları ile arasındaki ilişki ağları, bu ilişkilerin oluşabileceği bir güçler alanı ve bu güçlerin birbirleri ile olan karşılıklı ilişkilerini içeren toplamdan oluşmaktadır. Güçler alanı olarak iktisadî mekân bir büyüme kutbudur (odağı). Bu kutup büyümeyi önce harekete geçirir ve daha sonra da çevresine doğru yayar. Dolayısıyla, büyüme karşılıklı etkileşim ve dışsallıklar üzerinden gerçekleşecektir. Büyüme kutupları modelinde temel olan sektördür. Bu nedenle, büyüme kutbu modelini politika oluşturmada temel alan planlama çalışmalarında genellikle “lider,, sektörün seçilmesi en önemli konu olagelmıştır. Modelin temel özelliği, kutup ile çevre arasındaki bağıntıdır. Eğer merkez ile çevre arasında yakın bağıntılar yok ise merkezdeki büyümenin çevreye yayılımı mümkün olamayacaktır (TÜSİAD, 2008). Bölgesel büyüme modelleri *denge* üzerine otururken, kutuplaşmış kalkınma teorileri bölge içi ve bölgelerarası *farklılaşmalara* dayanmaktadır. *Sektörel kutuplaşmış kalkınma teorisi*, Perroux tarafından geliştirilmiştir ve mekan boyutu

teoriyi öne çıkarmaktadır. Perroux, dengenin aksine, dengesizliğin büyümenin gerçek nedeni olduğunu savunmaktadır (Schätzl, 2003).

Myrdal gibi yazarlarca geliştirilen dengesiz bölgesel büyüme modelleri, bölgesel gelirlerin kendi kurallarına bırakıldıkları takdirde, alansal olarak dengesizleşmeye neden olan piyasa güçlerinden dolayı, birbirinden uzaklaşma (ıraksama) eğilimi göstereceğini iddia etmektedir. Myrdal'a göre ekonomik gelişmenin daha önce başladığı bölgeler, daha hızlı gelişmektedir. Gelişmiş ve gelişmemiş bölgeler arasında, gelişmiş bölge kaynaklı olumlu yayılma etkisi ve olumsuz geri itme etkisi gözlemlenmektedir. Ekonomik kalkınmayla birlikte faaliyetlerin arttığı gelişmiş bölgeler ülkenin diğer bölgelerinden iş gücü çekmeye başlar. Bu iş gücü göçü, demografik açıdan yaş itibarıyla, az gelişmiş bölgelerin aleyhine olacak bir şekilde, genellikle seçici olacaktır (Karagiannis, 2002). Myrdal'a göre iş gücü göçüne benzer olarak sermaye hareketleri de bölgesel eşitsizliği artırıcı bir nitelik taşımaktadır. Büyüyen bölgelerdeki talep yatırımları özendirilecek, artan gelirse bu yatırımları besleyecek tasarrufların oluşmasına neden olacaktır; ancak gelişmiş bölgede tasarrufların istenen yatırımlara yeterli olmayışı ve az gelişmiş bölgelerdeki yatırım olanaklarının kıtlığı nedeniyle eğer finansal araçlar farklı olarak düzenlenmemişse finansal sistem az gelişmiş bölgelerde az da olsa biriken tasarrufları getirinin yüksek ve riskin daha az olduğu gelişmiş bölgeye aktarılmasında birer aracı konumunda olacaktır (Öztürk, 2006). Çünkü bu bölgelerde talebin, vergi gelirlerinin ve üretimin düşmesi nedeniyle gerekli altyapının oluşması zor olacak ve bu da bölgenin çekiciliğini kaybetmesine neden olacaktır (ÖGR, 2008).

Kutuplaşma Teorisi'ni savunan iktisatçılar, piyasa mekanizması bölgeler arasındaki farklılıkları azaltmadığı, aksine artırdığı için bu farklılıkları azaltmak için devlet tarafından politika yürütülmesini savunurlar (Maier, 2006).

Hemen hemen bütün ülkelerde çeşitli nedenlerle ortaya çıkan bölgelerarası gelişmişlik farklarında yaşanan sürecin izlenmesi ve bölgelerarası ekonomik etkileşimlerin ortaya konması, bölgesel kalkınma çabalarında kullanılacak araçların seçiminde yol gösterici olabilir. Bu çalışmada, Azerbaycan'daki bölgesel kalkınma sorununun, büyüme kutupları kuramının yaklaşımlarının öngörülerini doğrultusunda ele alınması düşünülmüştür. Bağımsızlığını kazandıktan sonra ekonomik alandaki liberalleşme Azerbaycan'da birçok sosyo-ekonomik sorunların yanı sıra bölgeler arasındaki dengesizliklerin de giderek belirginleşmesi veya derinleşmesine neden olmuştur. Bu çalışmada planlı ekonomiden piyasa ekonomisine dönüşümün, bölgesel dengesizlik üzerindeki etkileri teorik tartışmalar ışığında araştırılmış, bölgesel eşitsizliklerin piyasa mekanizmasıyla ilişkisi ilgili teoriler dikkate alınarak irdelenmiştir. Bölgeler arasındaki eşitsizlikler açısından 1991 yılında bağımsızlığını kazanan Azerbaycan ile 1989 yılında yeniden birleşen Almanya'nın benzer yönleri oldukça fazladır. Yeni eyaletlerin eklenmesi, Almanya'da bölgesel farklılıkların alanını önemli derecede arttırmıştır. Azerbaycan'ın bölgesel yapısının özellikle Doğu Almanya ile gösterdiği benzerlikler bu iki ülkenin karşılaştırılmasını özgün kılmaktadır.

Ağırlıklı irdelemeler bağımsızlık sonrası dönem üzerinde yapılacak olmakla birlikte, 19'uncu yüzyıl ve SSCB döneminin ne denli belirleyici olduğunu görebilmek açısından bu çalışma kapsamında, bağımsızlık öncesi dönemin kısa bir değerlendirmesi, tarihi bir perspektif içinde yapılmakta ve temel dönüm noktalarının belirlenmesinde yarar görülmektedir.

1. AZERBAJCAN'DA BÖLGESEL EŞİTSİZLİĞİN TARİHSEL GELİŞİMİ

Azerbaycan'da bölgesel politikalar tarihsel süreç içerisinde üç ayrı dönemde ele alınabilir. Birinci dönem; petrol üretimine başlanıldığından sosyalist rejimin kurulduğu 1920 yılına kadar olan dönemdir. Bu dönemde sanayi ve hizmet sektörünün ülkenin Hazar kıyısında ve özellikle Bakü şehrinde yoğunlaşmasına neden olmuştur. 1920 yılında sosyalist rejimin kurulması ile bölgesel kalkınma konusunda da ikinci bir döneme geçilmiştir. İkinci dönem; sosyalist rejimin kurulduğu 1920 yılı ile SSCB'nin dağıldığı 1991 yılına kadar olan dönemi kapsamaktadır. Bu dönemde; bölgesel planlama anlayışı da değişmeye başlamış, bölgesel planlama bir öncelik haline gelmiştir. Bölgesel kalkınma konusunda üçüncü dönem; Azerbaycan'ın 1991 yılında bağımsızlığını kazandıktan bu yana devam eden süreci kapsamaktadır.

1.1. Sosyalist Rejim Öncesi Dönem

Azerbaycan'da sosyalist rejimin kurulduğu 1920 yılına kadar bölgesel kalkınma politikasının uygulandığı söylenemez. Yeraltı kaynakları bakımından çok zengin olan Azerbaycan'ın en büyük yeraltı zenginliği petrol olmuş, özellikle 1870'li yıllardan itibaren teknik yöntemlerle petrol üretimine başlayan Azerbaycan dünya petrol üretiminde uzun yıllar önemli bir yer tutmuştur. Azerbaycan'da 1901 yılında petrol üretimi 10 milyon tona ulaşmıştır ki, bu da dünya petrol üretiminin % 51'ini oluşturmaktaydı (Seferov, 2005). Sosyalist rejimin kurulduğu 1920 yılına kadar Bakü ve bu kente yakın bölgelerin avantajı, buralarda Azerbaycan'ın diğer bölgelerine göre görece olarak sermaye birikiminin olduğu ve ticari geleneğin olduğu bu bölgeler, çeşitli içsel ve dışsal ekonomiler nedeniyle sermaye birikiminin buralarda yatırıma dönüşmesi ve işgücü akımına uğraması durumu ile artan biçimde yüz yüze gelmektedir. Böyle bir süreç kaçınılmaz olarak bölgelerarası dengesizliği devam eden dönemlerde de bu bölgeler lehine arttırmıştır. 19'uncu yüzyılın sonunda Çar Rusya'sında üretilen petrolün yüzde 75'i, pamuğun yüzde 10'u, balığın yüzde 9'u, ipek ürünlerinin yüzde 8'i ve elektrik enerjisinin yüzde 6'sı Bakü'nün payına düşmekteydi. Bu dönemde Bakü, Çar Rusya'sının diğer bölgelerine kıyasla adam başına düşen sanayi üretimine göre (239 ruble) Moskova (212 ruble) ve Petersburg (164 ruble) bölgelerini bile geride bırakarak ilk sıradaydı. Belirtilmelidir ki, bu dönemde Azerbaycan'ın yüzölçümü Çar Rusya'sının yüzölçümünün yüzde 0,5'ini, nüfusu ise çarlığın yüzde 1,4'ünü oluşturmaktaydı (Nadirov vd, 2003). Bu yıllarda tarımdan kopuş ile başlayan göç hareketleri, özellikle teknik yöntemlerle petrol üretimine başlanmasından itibaren hız kazandı. 1863 yılında Bakü'nün nüfusu 14 bin olmasına karşın, 1898 yılında 200 bine ulaşmıştı (inwent.org, 2011).

Fakat aynı zamanda belirtmeli ki, Azerbaycan'da sanayi Çar Rusya'sının isteklerine uygun şekilde geliştirilmekteydi. Üretilen sanayi ürünlerinin yüzde 84'ünü petrol ürünleri oluşturmaktaydı. Petrol üretiminin Bakü'de yapılması Azerbaycan'da bölgesel gelişmişlik farkını da arttırmaktaydı. 1913 yılında Azerbaycan'ın sanayi üretiminin yüzde 91'i Abşeron bölgesinin ve özellikle de Bakü'nün payına düşmekteydi (Nadirov vd, 2003).

1.2. SSCB Dönemi

SSCB'de merkezi planlama, Devlet Planlama Komisyonu tarafından yapılmaktaydı (scribd.com, 2011). Ülkenin doğal kaynakları, mevcut işçi sayısı ve üretim bilgileri akademisyenlerce analiz edilerek ülkenin hangi bölgesinde hangi sektörün geliştirilmesine karar veriliyordu. Sosyalizm kuruculuğunun ilk yıllarında sanayileşme için gereken beşeri sermaye, finansal altyapı gibi imkânlar kısıtlı olduğu için Sovyetler

Birliği'nde sanayi Bakü gibi eski sanayi merkezlerinde gerçekleştirilebilirdi. Bu yüzden, 1920-1940 yılları arasında Azerbaycan'da sanayinin gelişme kaydettiği söylenebilir. İkinci Dünya Savaşı'na kadar Azerbaycan Sovyetler Birliği esas petrol deposu rolünü üstlenmekteydi. İkinci Dünya Savaşı'na kadar olan zaman diliminde Azerbaycan ekonomisine yapılan yatırımların yüzde 65'i sanayinin kalkınmasına yönlendirilmekteydi. Sonraki dönemlerde kamu yatırımlarında sanayinin payı bu kadar yüksek olmamıştır. Fakat sanayiye yapılan yatırımların yüzde 80'ini petrol sanayisi oluşturmaktaydı ve bu Azerbaycan ekonomisinin hem sektörel, hem de bölgesel bazda tek yönlü gelişimine neden olmaktadır.

1950'li yıllardan itibaren Sovyetler Birliği'nin diğer bölgelerinde petrol üretimine başlanması ile Azerbaycan petrolüne olan ilgi azalmaya başladı. 1970 yılına gelindiğinde Azerbaycan'da petrol sanayisi toplam sanayi üretiminin yüzde 22'sini, petrol sanayisine yapılan kamu yatırımları ise toplam yatırımların yüzde 50'sini oluşturmaktaydı. 1970'li yıllara kadar en büyük sanayi üretim merkezleri Bakü ve Sumgayit şehirlerinde yapılmaktaydı ve bu nedenle Bakü nüfus artımına göre Sovyetler Birliği'nde ilk sıralarda yer almaktaydı. 1970 yılında ülke nüfusunun yüzde 63'ü dört şehirde (Baku, Sumgayit, Gence, Mingeçevir) yaşamaktaydı ve bu da Bakü'nün sosyal problemlerinin artmasına neden oluyordu. Fakat şunu da belirtmekte fayda var ki, ülkenin sanayi üretiminde Bakü'nün payı 1960'lı yılların sonunda yüzde 91'den yüzde 72'ye gerilemişti (Nadirov vd, 2003).

1970'li yıllardan itibaren Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde kaydedilen ekonomik kalkınma nedeniyle ülkenin sanayi üretiminde Bakü'nün payı 1970 yılına oranla 1985 yılında yüzde 11 azalmıştı. 1970'li yıllardan itibaren bölgeler arasındaki eşitsizliğin azalmasına rağmen, Azerbaycan bölgelerinin ekonomik potansiyelinden tam olarak yararlanıldığı söylenemez. Şöyle ki, petrol ürünlerinin yüzde 55'i, pamuğun yüzde 30'u, tütünün yüzde 10'u, şarap ürünlerinin yüzde 10'u ülkede imal ediliyordu. Azerbaycan'ın ürettiği ürünlerin ülke içinde imal edilmesi yerine, kasıtlı şekilde Sovyetler Birliği'nin diğer cumhuriyetlerinde, hem de Azerbaycan'dan alınan hammadde hesabına imal ediliyor ve hazır ürünler ithal ediliyordu. Sovyetler Birliği'nin bu planlaması Birlik ülkelerini birbirine bağımlı kılıyordu.

1.3. Bağımsızlık Dönemi

Sovyetler Birliğinin dağılmasının ardından bağımsızlığını kazanan Azerbaycan, merkezi planlı ekonomiden serbest piyasa ekonomisine dönüşüm sürecine girmiştir. Bu dönüşüm süreci ülkede Sovyetler Birliği döneminden devir alınan mevcut sorunların daha da derinleşmesine neden olmuştur. Bunun başlıca nedenleri, planlı ekonominin çökmesi ve yerine yeni sistemin tam olarak oturmamış olması, Birlik ülkelerinin birbirlerine bağımlı olması nedeniyle ülkenin birçok üretim merkezlerinin çalışamaz hale gelmesi, yurtiçi ürünlerin kalite ve fiyat bakımından ithal ürünlerle rekabet edememesi olmuştur. Yukarıda kaydedildiği gibi, Sovyetler Birliği döneminde, kişiler ve bölgeler arasında eşitliği sağlamaya yönelik çeşitli uygulamalar bulunmasına rağmen bölgesel eşitsizlik de bilinen bir olguydu. Fakat merkezi planlı ekonominin çökmesi ile birlikte bölgesel eşitsizliklerde de hissedilir bir artış görülmeye başlanmıştır.

Azerbaycan'da 1991'den sonraki dönemde bölgesel politika oldukça yavaş gelişti. Bağımsızlık sonrası ilk yıllarda hükümetin çabaları ulusal ölçekte geniş çaplı ekonomik, politik ve sosyal reformlar üzerine yoğunlaşmıştı. Bölgelere yönelik politikalar çoğunlukla ulusal düzeyde geliştirilen sektörel politikalar yoluyla oluşturuldu ve uygulandı. Bu dönemde, bölgesel politikanın uygulanması için gereken mali kaynakların yetersizliği ve

mevcut bölgesel idari yapılarıdaki sorunlar gibi nedenlerle başarısız oluyordu. 1990'ların ilk yarısına hâkim olan yaklaşım, güçlü bir merkezi yönetim ve sektörel kalkınma politikalarını ön plana çıkarmıştı.

2003 yılına gelindiğinde, toplam yatırımların yüzde 80'i, ülkede mevcut olan şirket sayısının yüzde 75'i, yabancı yatırımların yüzde 95'i, sanayi üretiminin yüzde 72'si Bakü'nün payına düşmekteydi. Hizmetler sektöründe de bölgesel dengesizlik had safhaya ulaşmış, Bakü'nün payı yüzde 65 olmasına karşın, ülkenin yüzde 84'lük hissesinde bu oran yüzde 1'i bile bulmuyordu. Ticaret sektöründe ülkenin yüzde 72'lik kısmında yüzde 1'i bile bulmamasına karşın, Bakü'nün payı yüzde 65 teşkil ediyordu. Bu dengesizlik, bölgelere özgü ihtiyaçlara cevap verebilecek politika geliştirme çabalarını da gerekli kılmıştır. 2003 yılında, 2004-2008 yıllarını kapsayan "Azerbaycan bölgelerinin sosyal ve ekonomik kalkınması" devlet programı hazırlandı. Bu programın esas hedefleri, bölgelerde yeni üretim tesislerinin açılması, yerli kaynakların kullanılmasında verimliliğin artırılması, bölgelerin kalkınması için gerekli altyapının oluşturulması, tarım sektöründeki reformların hızlandırılması, yatırımcıların bölgeye çekilmesi için gerekli şartların oluşturulması ve yeni iş yerlerinin açılmasının teşviki olmuştur (Azerbaycan Ekonomi Bakanlığı, 2011). Bu program sayesinde petrol dışı sektörlerde yapılan yatırımlar 6 kat artmış, petrol dışı sektörlerin genel yatırımlardaki oranı yüzde 27'den yüzde 69'a yükselmiştir. Azerbaycan bölgelerinin elektrik enerjisi ile daha yüksek seviyede donanımı amacıyla 9 elektrik enerji santrali hizmete sunulmuş, bölgelerde 1000 km-den fazla yol yapılmıştır. Beş yıl zarfında 6700 şirkete devlet tarafından 400 milyon dolardan fazla kredi verilmiş ve bu sayede 68 bin yeni iş yeri açılmıştır. 2004 ve 2008 yılları arasında açılmış yeni iş yerlerinin genel toplamı ise 700 binden fazla olmuştur. 2009 yılında 2009-2013 yıllarını kapsayan ikinci program kabul edilmiş, bu programda Azerbaycan'ın diğer bölgelerinin yanı sıra Bakü etrafı köylerin kalkınmasına da yer verilmiştir (Azerbaycan Ekonomi Bakanlığı, 2011). İkinci program kapsamında ekolojik kirlenmeye karşı faaliyetler de yer almış, bölgelerde turizmin kalkınması yönünde devlet tarafından bazı projelerin yapılması kararlaştırılmıştır.

Son yıllarda, Azerbaycan ekonomisi yapısal dönüşüm ve uluslararası piyasalarla bütünleşme bakımından büyük ilerlemeler kaydetmiş olmasına rağmen, bölgelerarası gelişmişlik farklılıkları devam etmektedir. Azerbaycan'da uzun dönem ekonomik büyüme performansı, bölgeler arası gelişmişlik farklılıklarının giderilmesinde beklenen olumlu etkiyi yaratamamıştır. Azerbaycan'da; gelir, nüfus yapısı, fiziki ve sosyal altyapı, girişimcilik, insan kaynakları, eğitim düzeyi, sağlık hizmetlerine erişim, çevre kalitesi, istihdam, gibi konularda bölgeler arasında dengesizlikler mevcuttur. Süreç içerisinde, bölgeler arası gelişmişlik farklılıklarının giderilmesi amacıyla yönelik bazı politikalar oluşturulup, birtakım araçlar kullanılsa da istenilen hedeflere ulaşılamamış, bölgelerarası dengesizlikler varlığını sürdürmüştür.

Bölgesel kalkınmanın tarihsel altyapısı incelendiğinde, Azerbaycan iktisat politikasının güçlü merkezi yönetim birimlerinin oluşturduğu karmaşık bir görünüm arz ettiği görülebilir. Azerbaycan, idari açıdan "rayon" adı verilen ve Türkiye'deki illere karşılık gelen yönetim bölgelerine ayrılmıştır. Yürütme yetkileri münhasıran Cumhurbaşkanı tarafından atanan icra hâkimleri tarafından kullanılmaktadır. İcra hâkimlerine bağlı olarak polis, maliye, ekonomi, tarım, hukuk, sosyal ve insani yardım, sağlık, eğitim, gençlik spor, kültür, nakliyat ve ulaştırma idareleri hizmet vermektedirler. Bu idari birimlere personel atanması, merkezi yönetim (ilgili bakanlık), icra hakimi veya her ikisi tarafından ortaklaşa yapılmaktadır. Dolayısıyla bir yetki karmaşasından söz edilebilir. Devletin merkezîyetçiliği ve yerel yönetimlere biçilen rol dolayısıyla da Azerbaycan'da yerel yönetimler, merkezi idarenin taşradaki uzantıları olmaktan öteye

geçememektedir. Bu nedenle Azerbaycan'da yerel yönetimler son yıllarda adı olan ama fonksiyonlarını yerine getiremeyen kurumlar olarak kalmışlardır. Onun için Azerbaycan'da ciddi bir yerel yönetim reformuna ihtiyaç bulunmaktadır (Hasanoğlu, 2008).

Devlet kalkınma programlarının bölgesel gelişme ve bölgelerarası dengesizlikleri giderme konusundaki rolünü gözden geçirirken, bölgesel kalkınmada yeni bir eksenin benimsenmesi ihtiyacının ortaya çıktığını görmek mümkündür. Bakü'de konumlanmış olan sanayinin diğer bölgelere doğru yönelme ve genişleme eğiliminin planlı bir şekilde bölgedeki planlara ve bölgenin hassasiyetlerine uygun olarak yönetilmesi ve bu süreçte sanayi yatırımlarının, altyapının ve işgücünün niteliklerinin artırılması gerekmektedir. Nitelikli işgücüyle desteklenen nitelikli altyapı, nitelikli yatırımı bölgeye çekecek ve katma değeri yüksek üretim sonucuna ulaştıracak; bu sayede yükselen katma değer bölgenin yaşam kalitesini güçlendirerek, istikrarlı büyüme ve sürdürülebilir kalkınma döngüsünü tamamlayacaktır.

2. ALMANYA'DA BÖLGESEL GELİŞMİŞLİK FARKLARI VE BÖLGESEL POLİTİKA

Ülkelerin gelişmişlik düzeyi ne olursa olsun, bölgeleri arasında gelişmişlik farkları oluşmaktadır. Dünyanın en gelişmiş ekonomilerinden biri olarak kabul edilmesine karşın Almanya'da da bölgeler arasında ciddi gelişmişlik farklılıkları mevcuttur. Almanya'da bölgesel gelişmişlik farkları 16'ncı yüzyıldan itibaren oluşmaya başlamış, II. Dünya Savaşı sonrasında bu farklar daha da belirginleşmiştir (Böhler, 2011).

Bölgeler arasındaki farklılıkların belirlenmesinde ölçütlerden biri, kişi başına düşen gayri safi milli hasıla farkıdır. Almanya'da kişi başına düşen gayri safi milli hâsılanın seviyesine göre Hamburg (48 bin euro) ve Bremen (40 bin euro) ilk iki, Mecklenburg-Vorpommern (21,2 bin euro) ve Brandenburg (21,4 bin euro) ise son iki sırada yer almaktadır. NUTS III (En az 150.000, en fazla 800.000 kişinin yaşadığı bölgesel birimler) seviyesinde bölgesel farklılıklar daha belirgin şekilde dikkat çekiyor. Sachsen federal toprağının Zwickauer Land bölgesi (11 235 euro) ve Rheinland-Pfalz federal eyaletinin güney batısı (11.282 euro) kişi başına düşen gayri safi milli hâsılanın en az olduğu bölgeler iken, München (80 495 euro) ve Frankfurt am Main (74 222 euro) kişi başına düşen gayri safi milli hâsılanın en yüksek olduğu bölgeler (Lessmann, 2011).

Bölgeler arasındaki farklılıkların belirlenmesinde ölçütlerden bir diğeri de yoksulluk oranıdır. İstatistik dairelerinden alınan verilere dayanarak hazırlanan yoksulluk atlasına göre, Almanya'nın doğusundaki Mecklenburg-Vorpommern eyaleti yoksullukta başı çekiyor. Bu eyalette yaşayanların yaklaşık dörtte biri yoksulluk sınırının altında kalıyor. Keza doğudaki Saksonya-Anhalt eyaletinde de yoksulların oranı yaklaşık yüzde 21,5. Buna karşılık, Almanya'nın güneyinde bu oran yalnızca yüzde 7,4. Almanya'da yoksulluk sınırı aylık gelir açısından, yalnız yaşayanlar için 764 euro, çocuksuz çiftler için ise 1376 euro olarak belirlenmiş durumda. Yoksulluk atlası, işsizlik ile yoksulluk arasında doğrudan bir bağlantı bulunduğunu ortaya koyuyor. İşsizliğin çok yüksek olduğu bölgelerin yoksulluk oranı da oldukça büyük. Örneğin Almanya'nın doğusundaki Berlin ve Brandenburg eyaletlerinde işsizlik oranı yüzde 17,5 iken, yoksulluk atlasına göre en yoksul eyalet olan Mecklenburg-Vorpommern'de bu oran yüzde 24,3'e tırmanıyor (Deutsche Welle, 2011).

İki Alman devletinin birleşmesi, Almanya'da yaşam koşullarını eşitleme hedefine yeni bir önem katmıştır. Birleşmeden beri, bölgeler arasındaki ekonomik, sosyal ve ekolojik farklılıklar, eski ve yeni eyaletler arasındaki eşitsizliklerle üst üste binmiştir. Yeni

eyaletlerin eklenmesi, bölgesel farklılıkların alanını önemli derecede arttırmıştır. Yeni eyaletler, eski eyaletlerdekinden daha seyrek bir nüfusun olduğu kırsal alanlara sahiptir, şehirleri de yoğun nüfusludur. Birleşmeden sonra diğer AB ülkeleri gibi Almanya'nın da bölgesel politikasının esas hedefleri bölgeler arasındaki uyumun maksimize edilmesi, gelir eşitsizliklerinin giderilmesi, potansiyel farklılıkların minimize edilmesi ve bu bağlamda ekonomik olarak az kalkınmış bölgelerin desteklenmesi olmuştur.

Almanya planlama sistemi incelendiği takdirde iki temel özellik karşımıza çıkmaktadır: Güçlü bir yasal çerçeve ve âdem-i merkezileştirilmiş bir karar verme yapısı. Görüldüğü gibi Almanya planlama sistemi, ülkenin federalist yapısına uygun şekildedir. Buna göre, Federal Hükümet, planlama için gerekli yasal çerçeveyi çizmekte ve eyaletler de bu çerçeveye uygun olarak (plan ve politikalar federal yapıdakine uyumlu olmalıdır) kendi planlama yasalarını oluşturmakta ve uygulamaktadırlar (Kayıkçı, 2003). Federal düzeyde hazırlanan yasal çerçeve ile eyaletlerin uygulamaları arasında koordinasyona özel önem verilmektedir.

Piyasa ekonomisine dayanan bir düzende planlı kalkınmanın rolü, istenilen hedefe zorlayıcı tedbirlerle değil, fakat olayların normal akışına dayanan bilinçli planlama fiiliyle ulaşmaya yönelmiş bir teşebbüs olmaktan ibarettir. Bu ise bütün ilgililerin işbirliği yapmasını ve karşılıklı anlaşmalarını gerektirir. Sağlam bir bölge yapısı elde etmek için alınacak tedbirlerin başarılı olmasında en önemli faktör, bölge planlaması için bir hedefin bulunmasıdır (Klemt, 2011). Bu bağlamda Almanya'da tarımsal bünyenin iyileştirilmesi, ekonomik açıdan geri kalmış bölgelerde iş bulma şansını artırmak, büyük şehir merkezlerinde aşırı nüfus toplanmasını önlemeyi ve geri kalmış bölgelerdeki iktisadi faaliyeti canlandırmayı gerektiren dengeli bir ekonomik ve sosyal bünye yaratmak amaçlanmıştır.

Almanya'nın bölgesel politikasının esas araçlarından biri, 1969 yılından itibaren federal devlet ve eyaletlerin birlikte uyguladıkları GRW (Bölgesel ekonomik strukturun iyileştirilmesi)'dir. GRW'nin amaçları, Almanya'nın geri kalmış bölgelerinde nüfusun gelir seviyesini yükseltmek amacıyla imalat sanayinin desteklenmesi ve bu bağlamda yeni iş yerlerinin açılması, bu bölgelerin rekabet kabiliyetini yükseltmek amacıyla gerekli altyapının oluşturulması ve bu bölgelerde yerli kaynakların değerlendirilmesidir (Almanya Federal Ekonomi ve Teknoloji Bakanlığı, 2011).

1991-2010 yılları arasında Almanya'nın ekonomik olarak az kalkınmış bölgelerinde imalat sanayinin teşviki amacıyla 224 milyar euro (GRW kapsamında 42 milyar euro) ayrılmış, 1 milyon yeni iş yeri açılmış ve 1,9 milyon iş yeri teminat altına alınmıştır. Bu bölgelerde gerekli altyapının oluşturulması için 21 milyar euro ayrılmıştır.

Sonuç olarak kaydedebiliriz ki, yerel, bölgesel ve merkezi politika kurumlarının dağılımını belirleyen iki temel model vardır. "Merkeziyetçi" devletlerde ulusal hükümetin yetkili organları bölgesel mevkilere hükmederken, "federal" devletlerde hiyerarşik bir yetki dağılımı vardır. Birleşmeden sonra Almanya'da doğu ve batıdaki bölgesel gelişme dinamiklerinin düzeldiği ve doğu ile batı arasındaki farklılıkların azaldığı yönünde göstergeler vardır.

3. ALMANYA, AZERBAYCAN İÇİN BÖLGESEL KALKINMA AÇISINDAN MODEL OLABİLİR Mİ?

Bakü'de petrol üretimine başlanması, kırsal kesimden büyük kentlere doğru hızlı bir göçü beraberinde getirmiş ve bu durum ülke başkentinde ciddi çevre, yerleşim ve kentleşme sorunlarına yol açmıştı. 1920 yılında Azerbaycan'da kurulan sosyalist rejimle

birlikte bölgesel planlama anlayışı değişmeye başlamış ve bölgesel planlama bir öncelik haline gelmişti. Sanayi sektörünün Bakü dışındaki bölgelere dağılımına özen gösterilmiş ve bu bağlamda nüfusun başkente göç etmesinin önlemi alınmıştı. Diğer taraftan, bölgelerde tarım sektörünün kalkındırılması için programlar hazırlanmış ve bu sayede Azerbaycan SSCB'yi üzüm, pamuk, tütün gibi tarım ürünleri ile temin eden ülkelere biri olmuştu. SSCB'nin dağılması birçok sorunu olduğu gibi bölgesel eşitsizlik sorununu da beraberinde getirdi. İşsizlik sorunu yüzünden ülkenin nitelikli işgücü başta Rusya olmak üzere yabancı ülkelere göç etti. Bunun dışında, tarımsal verimliliğin düşük olması ve tarım sektöründe korumacılığın zayıf olması nedeniyle bu bölgelerden sanayi ve hizmet sektörünün egemen olduğu gelişmiş bölgelere doğru sermaye ve dinamik işgücüyle birlikte toplu bir göç olmuştur. Bu durum, geri kalmış bölgelerdeki az gelişmişlik kısır döngüsünü beslemiştir. Ülkenin ilk bölgesel kalkınma programının kabul edildiği 2003 yılına kadar Azerbaycan'da bölgesel gelişmişlik farkları daha da belirginleşmiş ve Bakü'ye göç hızlanmıştır. Son bir asırda Bakü'nün nüfusu 100 defa artmış, ülke nüfusunun yarısından fazlası başkente yığılmıştır (Bizim yol, 2007). Yüzölçümü 2 bin metre kare olan Bakü'de yaşayan toplam nüfusun sayısı 4 milyonu bulmaktadır ki, nüfus yoğunluğu İstanbul'dakine tekabül ediyor. 2003 yılından itibaren Bakü'ye göç etme eğiliminde olan nüfusun verimli alanlara yöneltilmesi ve bölgelerde istihdam sorununun çözülmesi Azerbaycan'ın ekonomi politikasının ve bunun bir parçası olan bölgesel kalkınma politikasının esas hedeflerinden biri olmuştur.

Farklı devlet düzenlerine sahip olsalar da, hem Almanya, hem de Azerbaycan bölgeler arasındaki gelişmişlik farklarının azaltılması için çaba harcıyorlar. Bu noktada, bölgeler arasındaki gelişmişlik farklarının azaltılmasında Azerbaycan Almanya'nın tecrübesinden faydalanabilir.

Almanya'nın bu döneme kadarki bölgesel politikası, tüm farklılıkları ortadan kaldırmaya da belli bir uyuma ulaşılmasını sağladığı için başarılı kabul edilebilir. Almanya'nın nüfusa göre birinci eyaleti olan Kuzey Ren-Vestfalya Eyaleti 543 milyar euroluk ekonomisi ile dünyada 19. yeri tutarken, bu eyaletin en büyük kentlerinin Köln (1 milyon) ve Düsseldorf (584 bin) olması ülkenin tutarlı bir bölgesel politika izlediğinin göstergesidir.

Azerbaycan'da uygulanmakta olan bölgesel ekonomik kalkınma programlarının ekonomik kalkınma ile ilgili hedefleri arasında, geri kalmış bölgelerin hızlı bir şekilde kalkındırılmasına, ekonomik kaynakların kullanımı ve dağılımında bölgeler arasında belirli bir denge sağlanmasına giderek daha büyük ölçüde önem verildiği görülmektedir. Bölgesel kalkınma alanında uygulanan politikalar, kullanılan araçlar ve ulaşılan sonuçlar açısından Almanya ile bir kıyaslama yapıldığında, Azerbaycan'da sanayi sektörünün ülke çapında dengesiz dağılımının çeşitli sosyal ve ekonomik sorunlara sebep olduğu; tarım, sanayi ve hizmet sektörlerindeki uygulamaların birbirinden bağımsız karar mekanizmaları (merkezi idare veya yerel yönetimler) tarafından yapılması, arzu edilen şekilde hedeflere ulaşmakta sorun teşkil ettiği söylenebilir. Azerbaycan'da kalkınmanın tek elden ve merkezi olarak yürütülmesi bölgesel dinamiklerin gücünü görmezden gelmekte ve bölgenin gereksinimlerinden ziyade bir anlamda tek tipleştirme politikası sunmaktadır. Bu bağlamda yeni kalkınma ve bölgeselleşme politikası eşitlik temelinde değil, rekabet temelinde işlemektedir.

Günümüzde rekabet avantajı getirebilecek yatırımların ön plana çıkarılmak istendiği ve eğitim, yenilik ve haberleşmenin önem kazandığı bir süreç yaşanmaktadır. Küresel rekabette avantaj elde etmek, farklılaşmak ve yatırımcılar için en cazip koşulları

sunmak gibi unsurların önemi artmış ve bu gibi unsurları tesis etmek bölgeler açısından adeta bir zorunluluk olarak algılanmıştır. Bu yeni süreçte bölgeler giderek öne çıkan aktörler olmuş ve bölgesel/kurumsal yapılanmalar olan Bölgesel Kalkınma Ajansları küresel rekabetin bir aktörü konumuna gelmiştir (Özer, 2007). Bölgesel ölçekte ekonomiyi canlandırmak, örgütlemek ve geliştirmek temel amaçlarıyla kurulan bu kurumlar, özellikle Avrupa Birliği üyesi ülkelerde, bu bağlamda Almanya'da oldukça gelişmiş bir yapı sergilemeye başlamışlardır. Diğer AB üyesi devletlerde olduğu gibi Almanya'da da faaliyet gösteren ve bölgelerine sağladıkları kazanımların boyutlarıyla tüm dünyaya örnek teşkil eden pek çok başarılı bölgesel kalkınma ajansı, günümüzde, Azerbaycan gibi bu konuda henüz etkili bir adım atamamış ülkelere örnek teşkil etmektedir. Günümüzde bölgesel kalkınmanın en önemli kurumsal aracı haline gelen Bölgesel Kalkınma Ajansları, kuruluş şekilleri, yasal statüleri ve işlevleri bakımından farklılık gösterse de, hepsinin ortak amacı, temsil ettikleri bölgenin içsel potansiyellerini yerel aktörleri de sürece dâhil ederek harekete geçirmek ve bu sürecin sonunda bölgesel ekonomiyi geliştirmek ve sosyal gelişmişlik düzeyini yükseltmektir (planlama.org, 2011). Nitekim Azerbaycan'da bölgesel kalkınma politikasının arzu olunan düzeyde başarılı olamamasının sebepleri arasında yerel ihtiyaçların ve politika araçlarının belirlenmesinde ve uygulanmasındaki merkeziyetçi karakter ve bölgesel planların uygulanması için gerekli olan bölgesel yönetimlerin yetersizliği yer almaktadır.

Son yıllarda ekonomisinde ciddi boyutlarda artış gözlemlenen, uluslararası rezervleri sürekli artan, sadece kendi sınırları içinde değil, bölge genelinde de kalkınmaya katkıda bulunan bir ülke olarak Azerbaycan dikkat çekmektedir. Bu kalkınmanın temelinde yatan nedenlerden biri de, enerji kaynaklarının bolluğu ve petrol piyasalarında yaşanan yüksek fiyat trendinin ülke ekonomisine sağlamış olduğu olumlu katkılardır. Eğer ekonomik kalkınma doğal kaynakların satışına dayanıyorsa, büyüme hızının uzun vadede bu denli sürmesi olanaksız gibi görünüyor.

Günümüzde uzun süreli ekonomik kalkınma, sadece doğal kaynakların kullanımından kaynaklanmamakta, aynı zamanda bilgi üretmekten de geçmektedir. Azerbaycan, bilgi üretme, bilgi toplumu olma aşamasına ulaşmazsa, günümüzde ulaştığı büyüme hızını uzun süre devam ettirmesi zor gözükmektedir. Bu bağlamda, Almanya'da faaliyet gösteren 20'ye yakın teknoloji parkının tecrübesinden faydalanılabilir.

Diğer taraftan, petrole bağımlılığı azaltmak ve petrol dışı sektörlerin geliştirilmesini sağlamak Azerbaycan ekonomi politikasının temelini oluşturmaktadır. Bu bağlamda, Bakü dışındaki bölgelerde kimya ve petrokimya sanayinin geliştirilmesi büyük önem arz ediyor. Alman kimya parkı modeli Azerbaycan kimya sanayi için örnek teşkil edebilir ve bu sektörde iki ülke arasında karşılıklı fayda prensibine dayalı ilişkiler geliştirilebilir.

SONUÇ

Azerbaycan'ın başkenti ve diğer bölgeleri arasında ekonomik ve sosyal kalkınma açısından bölgeler aleyhine önemli farklılık vardır. Bu durum başkente doğru göçe yol açmış ve başkentte başta çarpık kentleşme olmak üzere önemli sorunlara neden olmuştur. Bu sorunların önüne geçmek için 2003 yılından bu yana bölgelerarası ekonomik ve sosyal farklılıkları azaltma amacını güden politikalar uygulanmaktadır.

Bugün dünyada farklı ölçeklerde de olsa hemen her ülkede bölgelerarası gelişmişlik farklılıklarına rastlanmaktadır. Kökenleri petrol üretiminin başlanmasına kadar inen Azerbaycan'daki bölgesel eşitsizlik ise etkisini günümüze kadar hissettirmektedir.

Azerbaycan'da bölgesel eşitsizliğin ortaya çıkışının birçok nedeni vardır. Petrol üretimine başlanması ile birlikte Bakü'nün ülkenin diğer bölgelerine kıyasla daha hızlı büyümesi, Azerbaycan'ın belirli bölgelerinin, iklim ve doğal şartlarının kötülüğü, sanayi sektörünün dengesiz dağılımı ve işgücü verimliliğinin düşük olması, tarımdaki işgücü verimliliğinin düşük olması, ticaret şartlarının tarımın aleyhine gelişmesi bu bağlamda dikkat çekici etkenlerdendir.

İki Almanya'nın birleşmesinden sonra ülkenin doğu ve batısı arasında da keskin gelişmişlik farkları ortaya çıkmış, sosyalist rejimden piyasa ekonomisi düzenine geçen Doğu Almanya eyaletlerinin kalkındırılması için devlet tarafından birçok programlar hazırlanarak yürürlüğe konmuştur.

Almanya ile Azerbaycan kıyaslandığında, iki ülkenin ekonomik yapısı ve ekonomik açıdan tarihsel birikiminin çok farklı olduğu söylenebilir. Bu farklılıklar Almanya'nın Azerbaycan için tam bir model olmasına engel teşkil edebilir. Fakat farklı devlet düzenlerine sahip olsalar da, hem Almanya, hem de Azerbaycan bölgeler arasındaki gelişmişlik farklarının azaltılması için çaba harcamaktadırlar ve bu bağlamda, bölgeler arasındaki gelişmişlik farklarının azaltılmasında Almanya'nın tecrübesinden faydalanılabilir. Özellikle, nüfusun şehirlere yığılmasının önüne geçilmesi, bölgesel kalkınma politikalarının koordinasyon içinde uygulanması, bölgesel kalkınma ajansları gibi pek çok konuda Almanya'nın tecrübesinden faydalanmak Azerbaycan için büyük önem arz etmektedir. Diğer taraftan, yerli kaynakların kullanılarak geri kalmış bölgelerin kalkındırılması amacıyla Almanya'nın teknoloji parkları, kimya parkları alanında tecrübesinden faydalanılması Azerbaycan'ın yararına olacaktır.

KAYNAKÇA

- “Azerbaycan Bölgelerinin Birinci Sosyal ve Ekonomik Kalkınma Programının (2004-2008-ci illər)” İcrasının Sonuçları ” http://www.azerbaijan.az/portal/Economy/newWorks/newWorks_01_a.html (15.10.2011).
- “Azerbaycan'ın Ümumi Ehalisinin 55%-i Bakıda Toplaşa” Bizim Yol, 17.07.2007, <http://www.bizimyol.az/index.php?mod=news&act=view&nid=1300> (10.10.2011).
- “Almanya'da Yoksulluk Gerçeği”, Deutsche Welle 19.05.2011 <http://www.dw-world.de/dw/article/0,,4262903,00.html> (07.10.2011).
- Almanya Federal Ekonomi ve Teknoloji Bakanlığı, Gemeinschaftsaufgabe "Verbesserung Der Regionalen Wirtschaftsstruktur", (*Bölgesel Ekonomik Strukturun İyileştirilmesi*) <http://m.bmwi.de/BMWimobile/Navigation/Themen/technologie,did=151112.html> (06.10.2011).
- ARSLAN, Kahraman (2005), “Bölgesel Kalkınma Farklılıklarının Giderilmesinde Etkin Bir Araç: Bölgesel Planlama ve Bölgesel Kalkınma Ajansları”, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl:4 Sayı:7 Bahar 2005/1 s.275-294.
- Azerbaycan Ekonomi Bakanlığı “Azerbaycan Bölgelerinin Birinci Sosyal ve Ekonomik Kalkınma Programı” http://economy.gov.az/index.php?option=com_content&view=article&id=334 (01.10.2011).

- BOHLER Karl Friedrich “Langlebige regionale Disparitäten“ Bundeszentrale für politische Bildung“, http://www.bpb.de/themen/8LAI5,0,Langlebige_regionale_Disparit%E4ten.html (06.10.2011).
- HASANOĞLU, Mürteza (2008) “Azerbaycan Cumhuriyeti’nde Devletin Yeniden Yapılandırılması”, *Sayıştay Dergisi*, Sayı 69, s.73-90.
- KLEMT, Georg (2011) “Federal Almanya’da Bölge Planlaması”, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/402/4374.pdf> (07.10.2011).
- KARAGIANNİS Nikolaos (2002) “Development Policy and the State”, Boston:Lexington Books, s.82.
- KAYIKÇI, Sabrina (2003) “Federal Almanya Cumhuriyeti’nde Mekan Planlama Sistemi”, *Planlama Dergisi*, sayı 26.
<http://yonetimbilimi.politics.ankara.edu.tr/almanya%27da%20planlama.pdf> 06.10.2011)
- KIZILTAN, Alaattin (2007) “Türkiye’de İller Ve Bölgelerin Ekonomik Gelişme Düzeyleri Arasındaki Uzun Dönemli İlişkiler”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 9, Sayı 1, s.270.
- LESSMANN, Christian “Regionale Disparitäten in Deutschland und Ausgesuchten OECD-Staaten im Vergleich“.
http://www.cesifo-group.de/portal/page/portal/ifoContent/N/publ/Zeitschriften/zs-fodr/ZS-IFODR-container/IFO_DRESDEN_BERICHTET_2005/ifodb_2005_3_25-33.pdf (06.10.2011).
- MAIER, Gunther, TÖDTLING Franz, TRIPPL Michaela (2006) “Regional-und Stadtökonomik”, Wien: Springer, s.84.
- NADIROV A., MURADOV Ş., ELESGEROV.E., NURİYEVE E., HÜSEYNOV.T. (2003) “Azerbaycan İqtisadiyyatı“, Bakü: Elm, s. 112-152.
- Österreichische Gesellschaft für Raumplanung “Erozionsprozesse im Siedlungsgefüge Österreichs“, (2008), Wien:Lit Verlag, s.12.
- ÖZER, Yunus Emre (2007), “Küresel Rekabet - Bölgesel Kalkınma Ajansları ve Türkiye”, *Review of Social, Economic & Business Studies*, Vol.9/10, s.389-408.
- ÖZTÜRK, Lütfü (2006) “Geçiş Ekonomilerinde Bölgeler Arası Dengesizlikler: Bir Neden Olarak Piyasa Ekonomisi”, *Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 16, s.23.
- PİRİLİ, Meneviş Uzbay (2011) “Bölgesel Kalkınmada Kamu Yatırımlarının Rolü: Kuramsal Bir Değerlendirme”, *Ege Akademik Bakış*, Cilt 1, Sayı 2, s. 309 – 324.
- SCHÄTZL, Ludwig (2003), “Wirtschaftsgeographie 1“, Wien:UTB, s.159.
- SEFEROV, Rehman (2005) “Sovyet Dönemi ve Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Nüfusunun Etnik Yapısındaki Değişimler“, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 17: Bahar 2005 s.285-297.
- Aserbaidşan-Land des Feuers zwischen Orient und Okzident
<http://liportal.inwent.org/aserbaidşan/geschichte-staat.html> (07.10.2011).

“Sosyalist Politikalarının Bölge Planlamasına Etkisi”, [http://www.scribd.com /Murat_Aydin/d/46610808-Sosyalist-devlet-yap%C4%B1s%C4%B1n%C4%B1n-bolgesel-kalk%C4%B1nma-uzerine-etkisi](http://www.scribd.com/Murat_Aydin/d/46610808-Sosyalist-devlet-yap%C4%B1s%C4%B1n%C4%B1n-bolgesel-kalk%C4%B1nma-uzerine-etkisi) (06.10.2011).

“Türkiye’de Bölgesel Kalkınma Ajansları (BKA)” <http://www.planlama.org/new/bolgesel-kalkinma-ajanslari/turkiye-de-bolgesel-kalkinma-ajanslari-bka.html> (07.10.2011).

Türkiye’de Bölgesel Farklar ve Politikalar, TÜSİAD-T/2008-09/471 s.26.